

مقاله پژوهشی

10.30508/FHJA.2022.555276.1131 [دانلود](#)

مطالعه تزئینات و نقوش کاشی‌کاری آرامگاه خواجه ربيع مشهد

لاله خرازیان*

۱. استادیار گروه هنر، دانشکده الزهرا، دانشگاه فنی و حرفه‌ای، مشهد، ایران.

سمیه کوه جانی گوجی**

۲. کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، هنرآموز آموزش و پژوهش، مشهد، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۰۶
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۷/۱۱
صفحه: ۱۰-۳۱

شماره ششم
پاییز ۱۴۰۰

چکیده

بیان مسئله: آرامگاه «ربيع ابن الحثیم» در دوران صفوی به توصیه شیخ بهایی و به دستور شاه عباس، در مشهد بنا گردید. وی از یاران امام علی (ع) بود که به دستور ایشان راهی خراسان شد و در ایران با نام خواجه ربيع شناخته شده است. ساختار بنای بقعه به شکل هشت ضلعی و تزئینات آن شامل گچبری، نقاشی، حجاری، آجرکاری و به رسم معماران دوران صفوی عمدۀ سطوح بیرونی با کاشی مزین شده است.

هدف پژوهش: پژوهش پیش رو نظر بر آن دارد که با تحلیل قیاسی در فرم و تنوع نقوش تزئینی به کار رفته در کاشی‌کاری آرامگاه خواجه ربيع، به مستندسازی این نقوش بر اساس مکان قرارگیری شان در تمام اصلاح بیرونی بنا بپردازد.

روش پژوهش: این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی با جمع‌آوری اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای و بازدید میدانی از بنا صورت گرفته است. تصاویر مستندسازی شده توسط نگارندگان از آرامگاه، با توجه به جهت اصلاح دسته‌بندی شده و میزان تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود میان این اصلاح، در قالب جداولی ارائه گردیده است.

نتیجه‌گیری: مشهود است که عمدۀ کاشی‌کاری در بدنۀ بیرونی آرامگاه و ازاره داخلی با بهره‌گیری از نقوش هندسی، اسلیمی و کتبیه‌ای کار شده، و تنها در یک مورد از نقش جانوری استفاده شده است. بر اساس جایگاه نقوش و تکنیک ساخت کاشی‌های هر ضلع به صورت مقایسه‌ای -دو دوره تاریخی صفوی و تیموری- می‌توان بیان کرد بیشتر نقوش کاشی‌ها با سبک دوره صفوی بوده و تا حدودی در خود گرایش به سبک تیموری را حفظ کرده است. در میان نقوش کاشی‌های معقلی اصلاح پشت به پشت بنا میزان شباهت در نقش و رنگ بسیار مشهود است، اما تفاوت‌هایی در بخش‌هایی از کاشیکاری معرف و هفت زنگ دیده می‌شود. همچنین در تطبیق کاشیکاری‌های سه مزار خواجه ربيع، هارون ولایت و ابوبکر بغدادی شباهت‌هایی مشهود در این سه بنا دیده شد که با اندکی اختلاف تأکید می‌کند که این آثار میراث دار دوره صفوی بوده است.

واژگان کلیدی: معماری صفوی، آرامگاه‌های خراسان، خواجه ربيع، کاشی صفوی، نقوش اسلامی.

■■■ Article Research Original

doi 10.30508/FHJA.2022.555276.1131

Study of decorations and tile designs of Khajeh Rabi Tomb in Mashhad

شماره ششم
پاییز ۱۴۰۰

Laleh Kharazian *¹

1.Art Department, Alzahra University, Mashhad, Iran.

Somayhe Koohjani Goji **²

2. M.A, Education teacher, Mashhad, Iran

Received: 06/06/2022

Accepted: 03/10/2022

Page 11-31

Abstract

Problem statement: The tomb of Rabi 'Ibn al-Kathim was built in Mashhad during the Safavid dynasty recommended by Sheikh Baha'i and ordered by Shah Abbas. He was one of the companions of Imam Ali (PBUH) known as Khajeh Rabie in Iran. The structure of the tomb is octagonal and its decoration includes plaster-molding, painting, carving and brick working. Following the architectural style of Safavid period the major part of external surface has been decorated by the tiles. The tomb, located in north west of Mashhad, forms part of the historical and cultural identity of this city and has been the focus of attention since its construction. It is also considered as one of the important places of art and architecture in northeastern Iran. The tomb has an octagonal shape located in the middle of the garden. Since its construction, the building has been under numerous reconstructions. However, the identity of the building has not changed and its Iranian-Islamic spirit has been preserved. Other prominent characters buried in this tomb include Fath Ali Khan Qajar, Sheikh Kafi and Nurullah Mirzai. The burial of these people in the tomb of Khajeh Rabi indicates the special importance of the tomb in the Qajar period.

Objectives: the present study aims to document the decorative motifs used in the tiling of Khajeh Rabi's tomb based on their location on all the exterior sides of the building using comparative analysis in form and variety of the motifs.

Research Method: the present study has been carried in a descriptive manner and based on the analysis of the collected data. The data was collected from library documents, documents available in Astan Quds Razavi and Khorasan Cultural Heritage Organization. Besides, the visual information in the article and the tables has been done by the author during a field visit and taking photos of Khawaja Rabi's mausoleum. A number of tables have been presented along with the explanations and the basics mentioned in the main discussions. And beside stating the results of the studies and analysis of the data obtained from the mentioned building, some images in terms of location and production method are

placed in the form of tables for a better expression of the desired concepts and better understanding of the audience.

Conclusion: It is evident that most of the tiling in the outer body of the tomb and the inner plinth are carried using geometrical, arabesque and inscriptional motifs. animal motifs were observe being used only in a single case. According to the patterns and techniques of making tiles on each side in a comparative way -two historical periods of Safavid and Timurid- it can be stated that most of the patterns of the tiles are based on the style of Safavid period and it has preserved the Timurid style to a certain extent. Among the motifs of the maaqli tiles standing in back-to-back sides of the building, the degree of similarity in pattern and color is evident, but differences can be seen in parts of the mosaic tiles (moaragh) and seven-color tiling. In the tiling of the outer shell of Khawaja Rabi's tomb maqali, moarraq and seven-color styles have been used depending on the type of the intended role and its place in the overall composition. Due to its quick implementation and its resistance to environmental factors, Maaqli tile has giveb a greater share in the exterior decorations. The interior of the porch, the outer plinth of the tomb, inside of the chambers, the border of the chambers and the main porches, around the entrance doors of the tomb and the edge of the dome, are among the parts of the tomb that are covered with Maqali tiles.

The geometric motifs made up of maqali tiles are in some way similar in the four main sides as well as in the half sides following a number of specific patterns. Beside Alvan tiles, inscriptions decorated with the verses of the Holy Qur'an are also visible from all sides which are centered around Sols calligraphy and has doubled the beauty of the grave of the dome and the main sides of the building.

A large part of the external decorations of the building, which play a major role in the beauty of the tomb, including the upper laths of the main porches and champers, the interior of the porches, and the Toranj medallions embedded in the interior of the porch, are decorated with mosaic tiles.

Lack of repetition and following of the same pattern in the decorative motifs of the mosaic tiles of each unit of the sides which is also one of the

unique features of this huge building. through the study and comparison of the tiling motifs standing in back to back sides (north-south and east-west) can determine that there is less difference and there are many similarities between them.

In addition, comparing the tiling of the three tombs of Khwaja Rabi, Harun Velayat and Abu Bakr Baghadi reveals that along with the special characteristics of each building, the tiling and other decorations follow the same style, with the differentiation that in the tomb of Khwaja Rabi, there is high variety in geometric motifs, brick works and inscriptions, and in the tomb of Harun Velayat in addition to geometric tiling, human, animal and bird patterns of motifs can also be seen, and the variety of inscriptions is also greater. In Abu Bakr al-Baghadi's mausoleum, next to the limited number of Quranic inscriptions, the emphasis and attention on the clay and brick building is remarkable. Although, it should be noted that in this old building, due to the lack of restoration, a huge part of the tiles and inscriptions have collapsed. In total, it was found that the three buildings are inheritor of Safavid period.

Keywords: Safavid period, Khorasan tombs, Khajeh Rabi, Safavid tile, Islamic motifs.

References

- Abdoli, Mohammad: Garkani., Razieh. (2013) East Myths. Jamal Honar Publisher. Tehran
- Al-Amin, Al-Sayyed Mohsen. (1983). Aayan-alshia, Dar Al-Taarif Publications, Beirut
- Al-Athir, Ali ibn Mohammad (1866-1876). Chronicon Quod perfectissimum Inscribitur, Almoniriyyeh, Translated by: Mohammad Hossein Rouhani. Asatir Publication, Iran
- Azarkhordad, Fereshte; Zarei, Ali; Hashemi Zarj Abad. (2018). Evaluation and Recognition of Applied Geometry of the Timurid Period in the Design of Mawlana Zayn al-Din Abu Bakr Taybadi's Tomb. Islamic Iranian city studies. No.31. (p. 164-87)
- Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alain (1969- 1973). Dictionnaire des symboles: mythes, reves, coutumes
- Dadvar, Abolghasem. (2016). Theoretical Foundations of Traditional Arts (Iran in the Islamic period). Alzahra University. Iran
- Dinawari, Abu Hanifa. (1985). Akhbar Al-Taval. Translated by: Mahdavi Damghani, Mahmoud.

- Nashr-e Ney. Iran
- Golombok, Lisa; Wilber, Donald Newton. (1988). The Timurid architecture of Iran and turan. Princeton University Press. United state
- Hosseini, Seyyed Gholam Hossein. (2000) Agents and geographical location of Ali's government (PBUH). Islamic Government. NO. 18. (P. 337-368)
- Hosseini, Seyyed Mohsen (2008). Khajeh Rabie. Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi, Iran
- Jalali, Gholamreza; Jalali, Meysam (2015). The meaning of Shiite art. Bustan Ketaab, Iran
- Karam Rezayee, Parisa. (2006). List of Persian and Arabic lithography books of public libraries of Isfahan province. Katabmah. No.105. (P.79-85)
- Kashshi, Muhammad ibn Umar. (1969). Ekhtiar Marefat Al-Rejal Al-Marouf be-Rejal Al-Koshi. With research and interpretation by Allameh Mostafavi. Research and Studies Center of the Faculty of Theology and Islamic Studies, Mashhad University. Iran
- Kermani, Afzal Al-Molk. (1975). Qajar Sultans and Their Rule in Brief. Vahid Publisher. Iran. No.179. (P. 72-186)
- Khazee, Mohammad. (2007). Interpretation of symbolic motifs of peacock and Simorgh in Safavid era buildings. Honar-Ha-Ye Tajassomi, Iran. No.26. P.24-27
- Mousavi Khansari, Seyyed Mohammad Bagher. (2011). Rawzat al-Jannat Fel-Ahval Olama Va Al-Saadat, the first part. Esmalieelian Publication. Iran
- Papoli-Yazdi, Mohammad -Hossein (2009). Gazetteer of villages and religious places of Iran. Second edition. Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi, Iran
- Ruzbehani Khonji, Fazlollah Ibn (2011). Mehnan Name Ye Bokhara. With the efforts of Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Book Translation and Publishing Company. Iran
- Saeedi. Seyyed Gholamreza. (1964). Historical research about Khorasan: Tomb of Khajeh Rabie. Astan Quds, No. 16, (P. 31-36)
- Salehi, K.A. (1988). Inscriptions of Zayn al-Din Abu Bakr Taybadi's Tomb, Journal of Art & Architecture, No. 25. (P. 62-98)
- Shanechi, Kazem. (1964). The tombs of Khorasan. Letter of Astan Quds, No. 15, (P. 49-53)
- Yahaqqi, Mohammad Jafar. (1966). A Dictionary of Myths and Narrative Symbols in Persian Literature. Soroush publisher. Iran

مقدمه و بیان مسئله

در سرزمین‌های اسلامی بخصوص ایران، مزار به عنوان شاخصه‌ای از دین و مذهب شناخته می‌شود؛ که از ابعاد مختلف معماری، تحول تاریخی، هنری و مذهبی قابل مطالعه و بررسی‌اند. با روی کار آمدن حکومت صفویه در سال ۱۹۰۶^۱ و معرفی مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی ایران، ساخت و بازسازی بناهای یادبود ائمه و یارانشان رونق گرفت.

آرامگاه خواجه ریبع در شمال غربی مشهد، قسمتی از هويت تاریخی و فرهنگی اين شهر را شکل می‌دهد و از زمان ساخت تاکنون، مورد توجه مردمان بوده است؛ همچنین از اماكن مهم هنر و معماري شمال شرق ایران نيز محسوب می‌شود. آرامگاه به شکل هشت ضلعی و در وسط باغی قرار دارد. از زمان ساخت تا به حال بازسازی‌های متعددی در این مقبره صورت گرفته؛ با این وجود، هویت بنادچار تغیير نشده و روحیه ايراني-اسلامي خود را حفظ كرده است. از جمله اشخاص ديگري که در اين آرامگاه دفن شده‌اند، می‌توان فتحعلی خان قاجار، شیخ کافي و نورالله میرزايی رانام برد. دفن اين اشخاص در بقعه خواجه ریبع، حاکی از اهمیت ویژه‌ی این آرامگاه در دوره قاجار است. در دوره پهلوی اول با افزایش مدفونین در اين مکان، موجبات تبدیل محوطه مقبره به قبرستان فراهم شد. اين بنادر نيمه اول قرن يازدهم هجری قمری، توسيط حسین زمرشيدی و به سريستی ميرزا افلع ساخته شد. از آن جاکه اين بنام منصوب به دوران صفوی است، استفاده از نقوش و روش‌های ساخت کاشی دوره صفوی مشهود

روش پژوهش

اين پژوهش به شيوه توصيفي و بريپايه تحليل داده‌های جمع‌آوري شده صورت گرفته است. گرداوردي اطلاعات از طريق اسناد کتابخانه‌اي، مدارك موجود در آستان قدس رضوی و سازمان ميراث فرهنگی خراسان انجام شد.

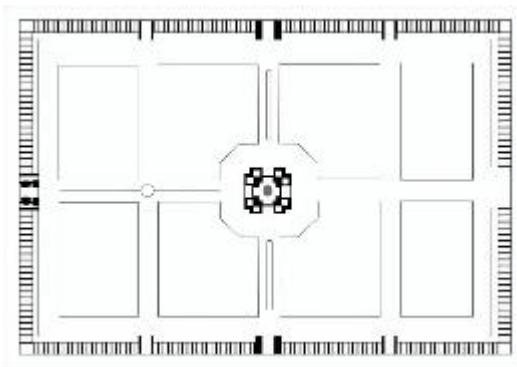
همچنین اطلاعات تصویری موجود در مقاله و جداول به وسیله بازدید میدانی و عکاسی از بنای آرامگاه خواجه ربع، توسط شخص نگارنده انجام شده است. به همراه توضیحات و مبانی گفته شده در مباحثت، جداولی نیز ارائه شده و در کتاب بیان نتایج مطالعات و تحلیل داده‌های به دست آمده از بنای مذکور، تصاویر از حیث جایگاه و شیوه تولید در قالب جداولی قرار داده شده‌اند تا موجب بیان بهتر مفاهیم مورد نظر نویسنده و فهم بهتر آن توسط مخاطب شوند.

پیشینه پژوهش

در بحث پیشینه تحقیق و مطالعات انجام شده بر روی آرامگاه خواجه ربع، از منظر معماری پژوهش‌هایی صورت گرفته است: در کتاب خواجه ربع، به تأثیر سید محسن حسینی، که در سال ۱۳۸۷ شمسی توسط بنیاد پژوهش‌های آستان قدس به چاپ رسید، مفصل به شرح حال و زندگی خواجه ربع و بررسی اجمالی آرامگاه وی از منظر معماری و شیوه ساخت بنای پرداخته شده است؛ و در این کتاب تنها اشاراتی مختصراً به نقوش کاشی‌کاری و ویژگی‌های فرمی آن وجود دارد. مباحثت مربوط به معماری آرامگاه، در پژوهشی همایشی با عنوان «بررسی معماری و تزئینات آرامگاه خواجه ربع»، که توسط ندا سرگلزاری و دکتر علیرضا طاهری در سال ۱۳۹۷ تألیف و در همایش ملی نقش ملی خراسان در هنر و معماری ایرانی-اسلامی ارائه شد، تنها به توضیحی کوتاه در خصوص تزئینات کاشی‌کاری بنا سند است.

ساختمان و معماری آرامگاه خواجه ربع

مقبره خواجه ربع در تاریخ ۱۵ دی ۱۳۱۰ شمسی با شماره ثبت ۱۴۲ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسید.^۳ این بنا در بخش شمالی شهر مشهد و در طول جغرافیایی ۵۹ درجه و عرض جغرافیایی ۳۷ درجه و ۶ دقیقه واقع شده (تصویر^۱) و ارتفاع آن از سطح دریا ۹۵۰ متر است (پاپلی یزدی، ۱۳۸۸). ساخت بنای آرامگاه ربع طی سفر سال ۱۰۲۱ قمری شاه عباس صفوی به مشهد انجام شده و در همین سفر است که شاه عباس صحن عقیق آستان مبارکه قدس رضوی را به وضع کنونی درآورد و برای توسعه آن قسمتی از این بنا مجاور بارگاه امام رضا (ع) را ضمیمه آن ساخت.^۴ این مزار متبرک از بیرون دارای بنایی است هشت ضلعی، که چهار ضلع اصلی و چهار ضلع فرعی را دراست و در معماری اسلامی به آن اصطلاح هشت و نیم هشت اطلاق می‌شود؛ در چهارگوش مساحت هشت حجره دو طبقه وجود دارد، که جمعاً ۱۶ حجره می‌شود. مساحت بنای مقبره ۶۶۴/۶۶ متر مربع است (حسینی، ۱۳۷۹) (تصویر^۲). طبق نظر تعدادی از محققین، بنای آرامگاه خواجه ربع از نظر شیوه ساخت، کشیدگی گنبد و برخی نقش‌ماهی‌های به کار رفته در تزئینات بنا، از جمله نقش کاشی‌کاری شده ازدها در ایوان غربی، مشابه و قابل مقایسه با برخی آثار معماري دوران ماقبل خود، یعنی دوره تیموری است از جمله بنای‌هایی که پیوند عناصر به کار رفته در آن‌ها قابل بررسی است، می‌توان آثاری همچون بنای عشرت خانه، گور امیر در سمرقند و آرامگاه گوهرشاد در هرات را نام برد.

تصویر^۲. پلان محوطه آرامگاه خواجه ربع، مأخذ: حسینی، ۱۳۷۹.

Picture 2: plan of the landscape of Khawaja Rabi's tomb. Source: Hosseini, 1379.

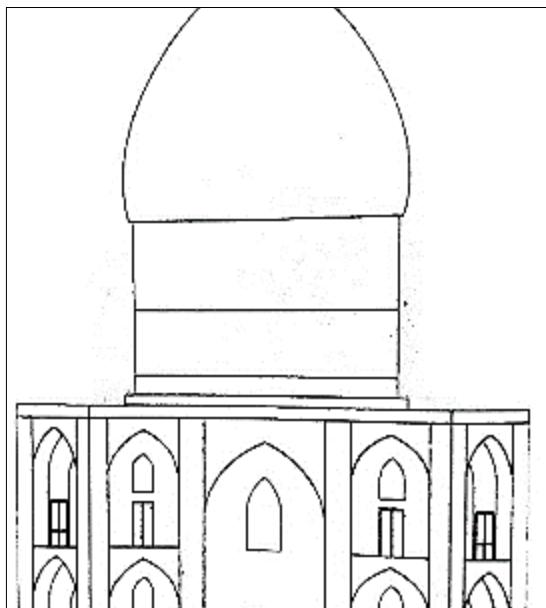

تصویر^۱. عکس هوایی مجموعه خواجه ربع، مأخذ: پاپلی یزدی، ۱۳۸۸.

Picture 1: aerial photo of Khawaja Rabi complex. Source: Papeliyazdi: 1388.

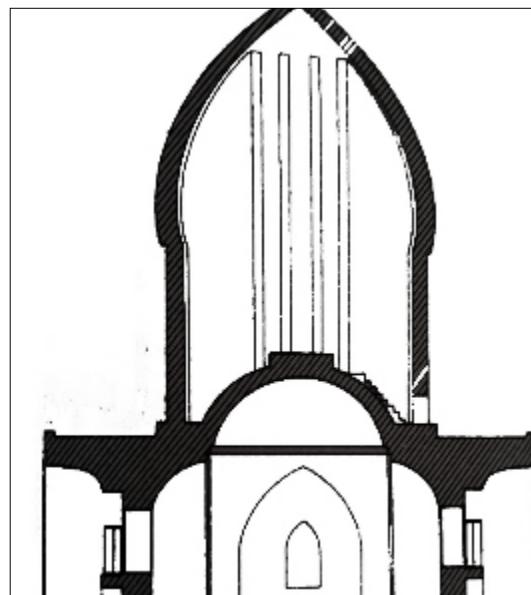
از کهن‌ترین منابعی که در آن به بنای خواجه ریبع اشاره شده، می‌توان کتاب سفرنامه بخارا، اثر فضل الله ابن روزبهان خنجی را نام برد. نویسنده در این کتاب می‌نویسد: «... و روز دوشنبه سیوم صفر در صحرای مشهد مزار ریبع ابن الخطیم که بریک فرسخی مشهد مقدس واقع است منزل ساختند و در اراضی مشهد مقدس عصای اقامت انداختند.^۵» (روزبهان خنجی، ۱۳۹۰، ۳۴۹).

مصالح به کار گرفته در بنای آرامگاه آجر چهارگوش باملات ماسه گچ و در برخی بخش‌های مرمتی از سیمان نیز استفاده شده است. چهار رورودی و ایوان در چهار ضلع اصلی بنا قرار دارد. بخش فوقانی درها دارای چهار نورگیر است که فضای گنبدخانه را روشن می‌کند. این نورگیرها از داخل ایوان‌های چهار طرف به شکل مشبك دارای نقوش اسلامی هستند. گنبد بنابه شکل دوپوسته گستته و گوشه‌سازی گنبد با سه کنج و کاربندی انجام شده است. ارتفاع گنبد داخل تاکف ۱۳/۲۰ مترو و ارتفاع پوسته بیرونی گنبد یا خود تاکف ۲۸/۹۰ مترو به قطر ۷۰ (تصویر ۳ و ۴).

تصویر ۴، نمای مقبره خواجه ریبع، مأخذ: حسینی، ۱۳۷۹.

Picture 4: front view of Khawaja Rabi's tomb. Source: Hosseini, 1379.

تصویر ۳، برش مقبره خواجه ریبع، مأخذ: حسینی، ۱۳۷۹.

Picture 3: cross section of Khawaja Rabi's tomb. Source: Hosseini, 1379.

این بنای پیش از ساخت در دوره صفوی، بر اثر عوامل جوی و انسانی آسیب‌های زیادی دیده و همچنین در نقل قول‌های متعددی گفته شده که این بنای دوران قاجار و پس از آن بارها مورد مرمت قرار گرفته است (تصویر ۵)؛ مهم‌ترین این مرمت‌ها در سال ۱۴۴۸ شمسی انجام شد.

مرمت احیایی بنای آرامگاه از سال ۱۳۲۸ زیر نظر اداره کل باستان شناسی خراسان رضوی آغاز شد؛ این بازسازی‌ها شامل احیای کاشی‌های بنا و مرمت ایوان و گنبد بوده است^۶. از سال ۱۳۴۵ با تشكیل دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی در خراسان، بنای آرامگاه خواجه ریبع بیش از پیش مورد توجه ویژه قرار گرفت. تزئینات و ساختار بنا بازسازی اساسی شد و از دهه ۱۳۶۰ مرمت نقاشی دیوارهای داخل مقبره آغاز شد؛ احیای نقاشی‌های درون آرامگاه تا سال ۱۳۷۵ به وسیله سازمان میراث فرهنگی خراسان ادامه داشته است (پرونده فنی آرامگاه خواجه ریبع موجود در سازمان میراث فرهنگی خراسان). به دلیل مقاومت زیاد کاشی در برابر عوامل و تغییرات جوی محیط، در عمدۀ تزئینات بیرونی بنا از این نوع مصالح استفاده شده است؛ به همین علت بخش عمده این پژوهش به بررسی تزئینات خارجی بنا می‌پردازد (تصویر ۶).

تصویر ۶. نمای شرقی آرامگاه خواجہ ربع، مأخذ: نگارندگان.
 Picture 6: Eastern view of Khawaja Rabi's tomb. Source: by authors.

تصویر ۵، عکس قدیمی پیش از مرمت به جامانده از آرامگاه خواجه ریبع.
مأخذ: حسینی، ۱۳۷۹.

زندگی و شخصیت خواجہ ریبع

ربیع بن الحثیم ابن عبدالله شخصی از افراد قبیله ثور و از بنی تمیم بود. وی اهل کوفه بوده و در میان ایرانیان و به خصوص خراسانیان به خواجه ریبع معروف است (الامین، ۱۳۶۱). از محل و تاریخ تولد وی اطلاع دقیقی در منابع و مندرجات معتبر ذکر نشده است. اما با توجه به این که او یار و همنشین ابن مسعود، صحابی معروف پیامبر اکرم (ص) بوده، به احتمال قوی تاریخ تولدش به زمان پیش از هجرت رسول گرامی اسلام به مدینه بازمی‌گردد. از آن جایی که خواجه ریبع مدت زمانی را در کوفه می‌زیسته، به این علت به کوفی معروف گردیده است (شانه چی، ۱۳۸۳). ریبع از سوی امیر مؤمنان، امام علی (ع) مدتها در ایران متصدی پست فرمانداری قزوین بود (حسینی، ۱۳۷۹). بنابرگفته برخی روایت‌ها و استناد گفته شده که او در همین زمان مدتها مرزداری نیز بوده و در جمع بین این گزارش و آن چه درباره فرمانداری وی در قزوین به دست آمده است، به این نتیجه رسیدیم که در گذشته قزوین مرزاً اسلامی ری از ناحیه شمال غربی بود و معمولاً استانداری تابستان را در قزوین زندگی می‌کرد؛ ولی این که امارت خواجه ریبع برناواحی ری و قزوین تا چه زمانی ادامه داشته و چه زمان به سمت خراسان مهاجرت کرده است، قابل تشخص و شناسایی نیست (شانه چی، ۱۳۸۳). از سفر ریبع به خراسان و اقامت وی در این سامان، جز آن چه که در زبان‌ها و روایات عامه مردم است، عبارتی از بیشینیان مشاهده شده است. فقط شیخ بهایی در ضمن پاسخ به نامه شاه عباس صفوی، یادآور این نکته شده که: «در وقتی که لشکر اسلام به سوی خراسان و به قصد جهاد علیه کفار آمدند، خواجه ریبع همراه آن‌ها بود و در آنجا فوت شد.» (موسوی خوانساری، ۱۳۸۹، ۲۸۲). همچنین طبق مدارک موجود می‌دانیم که شیخ بهایی در ترغیب شاه عباس به ساخت عمارت آرامگاه خواجه ریبع (واقع در محل کنونی) تاثیرگذار بوده است. در مورد زمان وفات او نقل قول‌های متعددی در منابع گوناگون ذکر شده است و در این بین می‌توان به معتبرترینشان در سال ۶۱ هجری قمری در روایت این حجر عسلانی (الامین، ۱۳۶۱) و سال ۶۲ قمری به روایت ابن الجوزی و سال ۶۳ ق به روایت ابن اثیر اشاره کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۲). بنابرگفته شیخ بهایی، ریبع ارجمله افراد مخالفی بوده است که در اعتراض به حکومت عثمان در شهر مدینه گرد آمده و خواستار کناره‌گیری او از خلافت بر مسلمانان شد (حسینی، ۱۳۷۹). علمای رجال از اوابا عنوان شیخ متقدم و امام متبحر و به عنوان ادیب و لغت‌شناس یاد کرده‌اند (موسوی خوانساری، ۱۳۸۹). خواجه به واسطه زیادی و رع از مردم کناره می‌گرفته و جز به انجام عبادت نمی‌پرداخته است (حلیله الاولیاء). چنان‌که وی در تمام عمرش میان مردم به زهد و پراسایی شهره بوده و هم اوست که با جمیع از اصحاب برانس (لقب زعاد آن عصر) به محضر امام علی (ع) رفته و مشرف و خواستار توصیف اخلاقیات پرهیزکاران شدند (شانه چی، ۱۳۸۱) و حضرت علی (ع) خطبه متفقین را در پاسخ به آنان انشاء فرمودند و این خطبه آن چنان در وجود آنان مؤثر افتاد که «همام»، برادرزاده خواجه ریبع قالب تهی کرد و مرغ روحش از این خاکدان پرواز نمود (مطالب السئول گنجی، به نقل از بنیان الرفیع). غزالی در احیاء العلوم آورده که خواجه بیست

سال در منزل ابن مسعود (از صحابی پیامبر) تردد داشت و کنیزی خیال می‌کرد ربیع ناییناست. در مصباح الشریعه (که برخی به امام صادق (ع) منصوب می‌دانند) مکرر به کلام خواجه ربیع استشاد شده است؛ او نه تنها ناقل حدیث بوده بلکه محدثی ناقد و به اصطلاح دارای شم الفقاھه و تشخیص صحت و سقم اخبار دین و احادیث بوده است. ازوی نقل شده که می‌گفت حدیث رانورانیتی مانند روز است (کشی، ۱۳۴۷، ۲۸۳) و از این سخن می‌توان پی بردن که گوینده آن خویش را در تشخیص غث و سمین حدیث (که کاری بس دشوار است) اهل می‌دانسته و این مرتبه جزا طریق ممارست و آشنایی به لحن رسول اکرم (ص) دست یافتنی نیست. همچنین خواجه ربیع را به عنوان یکی از هشت تن زاهدان مهم صدر اسلام نام بردہ اند و در منابع مختلف از درجات بالای رهد و پارسایی اور روایت‌های گوناگون نقل شده و در بسیاری از کتب اخلاقی و عرفانی حکایت‌هایی از زندگی او ذکر شده است؛ لازم به ذکر است که به کتاب «اخلاق ربیعی» موضوع خواجه ربیع داده شده و ربیع ابن الخثیم، مستند موضوعی آن است (کرم رضایی، ۱۳۸۵، ۸۴).

آن‌چه که درباره زندگانی ربیع ابن الخثیم بسیار مهم بوده و از سوی منابع شیعی نقل‌های بسیاری گردیده، همراهی نکردن ایشان و گروهی با امام علی (ع)، در نبود صفين است. دو تن از مورخان برجسته شیعه یعنی نصرین مژاحم منقری و دینوری در کتب خود می‌نویسند؛ فرمانده گروه شکاکان عبدالله بن مسعود، عبیده سلمانی و ربیع ابن الخثیم بوده‌اند. دینوری این چنین می‌نویسد: «عموم مردم حرکت با علی (ع) را پذیرفتند، به جزیاران عبدالله بن مسعود و عبیده سلمانی و ربیع ابن خثیم؛ که همراه چهارصد تن از قاریان به حضور ایشان آمدند و گفتند: «ای امیر مؤمنان ما بآن که معرفت به فضل شما هستیم، ولی درباره صحت انجام این جنگ گرفتار شک و تردیدیم و شما و مسلمانان از گروهی که با مشرکان جنگ کنند بی‌نیاز نیستید. ماربای نگهداری و پاسداری یکی از مزهای، گسیل فرمای تادر آن جا جهاد کنیم.» علی (ع) آنان را برای مرزبانی ری و قزوین فرستاد و ربیع ابن الخثیم را برایشان فرماندهی داد و برای او پرچمی بست که نخستین پرچمی بود که در کوفه بسته شد.» (دینوری، ۱۳۶۳، ۲۴).

تزئینات درونی آرامگاه خواجه ربیع

تزئینات پوشش دیواره داخلی قسمت گنبدخانه آرامگاه و پوسته داخلی گنبد، نقاشی با شنگرف و آب طلا بر روی لایه برجسته‌ای از گچبری است. نقش بخش مرکزی گنبد ترنج‌های به هم پیوسته طلایی بر زمینه آبی لاجوردی که از اضلاع فوقانی کاربندي شروع و به مرکز گنبد ختم می‌شود. در ازازه داخل آرامگاه نیز کاشی‌هایی با نقوش اسلامی، در تقسیماتی هندسی و به شیوه زیرینگی نمایان است. در داخل هریک از اشکال هشت‌ضلعی این تقسیمات، تزئینات هندسی و اسلامی با رنگ سفید بر روی زمینه آبی لاجوردی به چشم می‌خورد (تصویر ۷)؛ که در مرکز آن عبارت «یا حفیظ»، که به نظر می‌رسد با خط ثلث در داخل کاری سفید نگارش شده است (تصویر ۸). در تزئینات فضای داخل آرامگاه تنها یک نقش جانوری نمایان می‌شود؛ طرح طاووسی که در ضلع شمال شرقی گنبد خانه و در قسمت کاربندي، دوبار تکرار شده است؛ این پرندۀ به رنگ لاجوردی همراه با نقش و نگاره‌های تزئینی، بر روی زمینه سفید تصویر شده است و اطراف آن همانند دیگر تزئینات و نقاشی‌های فضای گنبدخانه نقش و نگاره‌های اسلامی طلایی رنگ بر زمینه لاجورد جلوه نمایی می‌کند (تصویر ۹).

تصویر ۹: کاربندي شمال شرقی داخل آرامگاه، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۸: ازازه داخل گنبدخانه آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۷: ازازه داخل گنبدخانه آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: نگارندگان.

Picture 9: Northeast background (karbandi) inside the tomb. Source: by authors.

Picture 8: "Ya Hafiz" Statement of the plinth inside Picture 7: Plinth inside the dome of Khawaja the dome of Khawaja Rabi's tomb. Source: by Rabi's tomb. Source: by authors

نقش طاووس: از دیرباز تا امروز دارای معانی و مفاهیم عمیقی در ادیان و داستان‌های اساطیری دارد. این پرندۀ را با خورشید- خدایان مربوط می‌دانستند، شاید از آن لحاظ که، مانند خروس و میمون مصری فریادش مبشر صبح بود. در سنت مسیحی طاووس نماد چرخ خورشید است، و از این دیدگاه علامت جاودانگی و در فرهنگ‌های گوناگون دمش یادآور آسمان پرستاره است. در اسلام طاووس هنگام چترزدن بادمش، نماد کیهان، قرص ماه یا خورشید در سمت الرأس بوده است. طاووس حیوان صد چشم، علامت سعادت ابدی، نشان‌دهنده دیدار رویاروی روح با خداوندی خدا و نماد تمامیت است، که تمامی رنگ‌ها بر چتردم او دیده می‌شود. از آن جاکه در اسلام طاووس رایک پرندۀ بهشتی می‌دانند و در داستان رانده شدن آدم از بهشت، طاووس به عنوان دربان و راهنمای مردم به بهشت استفاده می‌شد، و اعتقاد بر این است که او قادر به شناسایی و تشخیص ابلیس است و می‌تواند از داخل شدنش به اماکن مقدس جلوگیری کند. همچنین طاووس در کنار اژدها^۷، با قدرتی بسیار توانایی راندن شیاطین را از اماکن متبرک و مقدس را دارد (خزاں، ۱۳۸۵). می‌توان نتیجه گرفت که بی‌شک معمار و سازنده بنا دارای بینشی گسترده در حوزه علم نماد‌شناسی بوده و با استفاده از طرح این طاووس سعی بر حفظ نیروهای خیر و دفع هرگونه شر دارد. جهت حضور نقش این دو طاووس در شمال شرقی کاربندی داخل آرامگاه، اشاره به جهت قبله نیز دارد، که این خود امری است روش، درجهٔ حفظ نیروهای خیر (که در اماکن مقدس حکم فرماست). همچنین می‌شود بیان کرد، نقش این پرندۀ زیباد فرهنگ ایران به جهت جایگاه اهمیتی و توجه حکام و به طبع هنروران و صنعتگران حضوری پر تلاول داشته و دارد.

تزئینات کاشی کاری اصلاح شرقی و غربی

در به کارگیری کاشی در تزئینات خارجی آرامگاه خواجه ریبع، از شیوه معمقلی، معرف و هفت رنگ استفاده شده است؛ کاشی معمقلی در حاشیه و داخل حجره‌ها، از اره و کاربندی داخل ایوان و در بخش‌های میانی داخل قوس ایوان، با بهره‌گیری از گره‌ها و نقوش هنر اسلامی به چشم می‌خورد. کاشی‌های معمقلی به کار رفته در حاشیه و داخل حجره‌ها در تمام اصلاح اصلی بنا بر اساس یک الگوی واحد و نقش مشترک کار شده‌اند و بخش عمده‌ای از مساحت پوشش بیرونی آرامگاه از اصولی مشترک در نقش و رنگ پیروی می‌کنند. در جدول شماره ۱ این شیوه کاشی کاری با توجه به سهولت و سرعت اجرای بالا، بیشترین مساحت تزئینات بناهای دوران صفوی، این شیوه کاشی کاری حضور پر رنگی در تزئین آرامگاه خواجه ریبع ندارد و تنها در نوار بغل کش داخلی چهار ایوان بنا و تعدادی از کاشی‌های جدید، که در غرفه‌های ساخته شده در اطراف محوطه به کار برده شده‌اند.

راهنمای جدول شماره ۱ و ۲، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ضلع غربی	تصویر ضلع شرقی	نمای اصلاح غربی و شرقی

جدول شماره ۱، نقوش کاشی‌های معقلی اصلاح غربی و شرقی، مأخذ: نگارندهان.

Table 1, Maaqli tiles motifs of the western and eastern sides. source: authors

۱۲، کاربندی داخل ایوان	۳، داخل حجره‌های پایین	۲، داخل حجره‌های بالا	۱، نوار حاشیه دوطرف حجره‌ها
۱۷، ازره داخلی ایوان	۱۶، بالا و اطراف درب ورودی	۱۵، داخل ایوان	۱۳، کاربندی داخل ایوان

کاشی‌های معرق، با وجود سختی و مشقت زیاد هنگام تولید، حداقل بار زیبایی ترینینات بیرونی آرامگاه خواجه ربع رابر دوش می‌کشنند؛ کاشی لچکی‌های بالای ایوان، درب ورودی آرامگاه و غرفه‌های دو طرف ایوان‌های موجود در اصلاح اصلی و نورگیرهای مشبک در قسمت فوقانی درب‌های ورودی در چهار ضلع اصلی بنا، که نور داخل گنبدخانه را تأمین می‌کنند، به شیوه معرق تولید شده‌اند. کاشی‌های معرق به اشكال سرمه‌دان، شمسه و موج، بانقوش اسلامی و ختایی هستند.

جدول شماره ۲، نقوش کاشی‌های معرق و هفت‌رنگ ضلع شرقی، مأخذ: نگارندهان.

Table 2: motifs of mosaic and seven-color tiles on the eastern side. source: authors.

۷، تزنج داخل کاربندی ایوان	۶، لچکی ایوان اصلی	۵، لچکی حجره‌های پایین	۴، لچکی حجره‌های بالا

۹، کاشی معرق	۸، کاربندی داخل ایوان	۸، کاربندی داخل ایوان	۸، کاربندی داخل ایوان
			
۱۰، کاربندی داخل ایوان	۹، کاربندی داخل ایوان	۹، کاربندی داخل ایوان	۹، کاربندی داخل ایوان
			
	۱۸، کاشی هفت‌رنگ، نوار حاشیه داخلی ایوان	۱۴، لچکی بالای درب ورودی	۱۱، نورگیر مشبک بالای درب ورودی

آن‌هابات تزئینات اخرايی و فیروزه‌ای رنگ، بر زمینه آبی تیره و با بهره‌گیری از نقوش اسلامی پرشده است. ازدها به شکل شاخ دار و بازبانی قرمز رنگ و آتشین که ازدهانش بیرون آمد و دو حلقه به قصد تزئین نیز برگردان دارد. اساساً ازدها موجودی دو خصلته است، که در کهن‌ترین سنت، یا همچون نگهبانی سخت‌گیر و اهل آب و آبادانی است و یا نماد شر و گرایش‌های شیطانی و مشغول به ویران‌کاری (عبدلی، ۱۳۹۳، ۱۲۲). با در نظر گیری قداست و ارزش معنوی بنا (این ارزش با در نظر گیری جایگاه دینی و اخلاقی شخص مدفون شده مشخص می‌شود)، فرضیه ازدها به مثابه موجودی شریر باطل می‌شود. همچنین گفته شده که ازدها نگهبان گنج‌های پنهان (چه معنوی و چه مادی) است، پس باید برای دست‌یابی به آن گنج‌ها، بر او پیروز شد. نبرد میان قهرمان و ازدها، تعبیری از

بر اساس بازدید و بررسی‌های صورت گرفته توسط نگارنده، در منظر طراحی معماری و نقوش کاشی‌ها، بیشترین شباهت در نقوش میان ضلع شرقی و غربی نمایان می‌شود؛ این شباهت‌ها به شکلی دیگر میان اصلاح شمالي و جنوبی نیز وجود دارد. برخی از قسمت‌های کاشی‌کاری ضلع غربی آرامگاه که دارای نقش‌هایی متفاوت از ضلع شرقی هستند در جدول شماره ۳، به همراه تصویرشان قرار دارند. در یک مورد کمیاب دوران خود، چهاربار از نقش حیوانی ازدها در کاربندی داخل ایوان ضلع غربی به چشم می‌خورد و در جدول شماره ۳، در قسمت ۱۲ و ۱۳ مشخص شده است. ازدها در اینجا سری کوچک و گردانی باریک دارد و بدن هر کدام از آن‌هابه صورت نیم ترنج بزرگ و زیبایی به طرف بالا کشیده شده است؛ دم حیوان به شکل نقوش تزئینی درآمده و داخل بدن هر یک از

جدول شماره ۳، نقوش کاشی‌های معرق و هفت‌رنگ متفاوت اصلی در مقایسه با اصلی شرقی، مأخذ: نگارندگان.

Table 3: the motifs of different mosaic and seven-color tiles on the west side compared to the east side. source: authors.

۳-۸، کاربندی داخل ایوان	۲-۸، کاربندی داخل ایوان	۱-۸، کاربندی داخل ایوان	۷، قسمت فوقانی کاربندی ایوان
۴-۹، داخل ایوان	۳-۹، داخل ایوان	۲-۹، داخل ایوان	۱-۹، داخل ایوان
۱۸، کاشی هفت‌رنگ، نوار حاشیه داخلی ایوان	۱-۱۲، کاربندی داخل ایوان	۱۲ و ۱۳، کاربندی داخل ایوان	

کشمکش انسان برای نیل به خودآگاهی ووصل به معبد حقیقی نیز هست.^۸ (یاحقی، ۷۵، ۱۳۴۴) (جدول شماره ۲ و ۳).

تزئینات کاشی‌کاری اصلاح شمالي و جنوبي

برخی از کاشی‌کاری‌های بنا در تمام اصلاح اصلی به صورت یکسان انجام شده‌اند. این قسمت‌ها شامل نوار دو طرف غرفه‌ها، کاشی‌های داخل حجره‌های بالا و پایین، ازاره داخلی ایوان، پنجره مشبك و کاشی‌های اطراف و بالای درب و روای در می‌شوند؛ این قسمت‌ها در جداول ۱، ۲، ۳ و ۱۷ با شمارگان ۱، ۲، ۳، ۱۱ و ۱۷ معرفی شده‌اند و تکرارشان ضرورتی در این بخش ندارد. بنابراین در ادامه به بیان نقوش متفاوت با آن چه در اصلاح شرقی و غربی موجود است، خواهیم پرداخت. به جز پنجره مشبك بالای درب، دیگر قسمت‌های مشابه، به شیوه کاشی معقلی پوشیده شده‌اند. نقوش کاشی‌های معرق به کارفته در اصلاح شمالي و جنوبي، تنها در بخش‌های فوقانی داخل ایوان‌ها باهم تفاوت دارند؛ این قسمت‌ها در جدول شماره ۴ و ۵ با شمارگان ۷، ۸ و ۹ مشخص شده‌اند.

تصویر ضلع جنوبی	تصویر ضلع شمالی	پلان اضلاع شمالی و جنوبی

جدول شماره ۴، نقوش کاشی‌های مختص به ضلع شمالی و جنوبی، مأخذ: نگارندگان.

۷، کاشی معرق، تزنج داخل کاربندی ایوان	۶، کاشی معرق، لچکی بالای ایوان	۵، کاشی معرق، لچکی حجره‌های پایین	۴، کاشی معرق، لچکی حجره‌های بالا
۱۱، کاشی معقلی، کاربندی داخل ایوان	۱۰، کاشی معقلی، کاربندی داخل ایوان	۹، کاشی معرق، قسمت فوقانی پنجره مشبك	۸، کاشی معرق، کاربندی داخل ایوان
			۱۶، کاشی هفت‌رنگ، نوار حاشیه داخلی ایوان

جدول شماره ۵، نقوش کاشی‌های معرق متفاوت ضلع جنوبی (در مقایسه با ضلع شمالی)، مأخذ: نگارندگان.

۹، قسمت فوقانی نورگیر ایوان	۸، کاربندی داخل ایوان	۸، کاربندی داخل ایوان	۷، ترنج داخلی بالای ایوان

کاشی‌کاری اضلاع فرعی آرامگاه خواجه ریبع

پیش‌تر گفته شد که آرامگاه خواجه ریبع به شکل هشت ضلعی است؛ و چهار ضلع اصلی و چهار ضلع فرعی دارد؛ که در معماری اسلامی به آن «هشت و نیم هشت» گفته می‌شود. اضلاع فرعی این بناء هر کدام دارای دو حجره در دو طبقه هستند؛ و همچون دیگر قسمت‌های خارجی بنا، با استفاده از هنر کاشی‌کاری مزین شده‌اند. در نیم ضلع‌ها نیز مانند اضلاع اصلی، تفاوت‌هایی در نقوش کاشی‌های هر قسمت با دیگر قسمت‌ها وجود دارد، که در جدول شماره ۵ میزان تفاوت و شباهت‌های موجود میان هر نیم ضلع مشخص شده است.

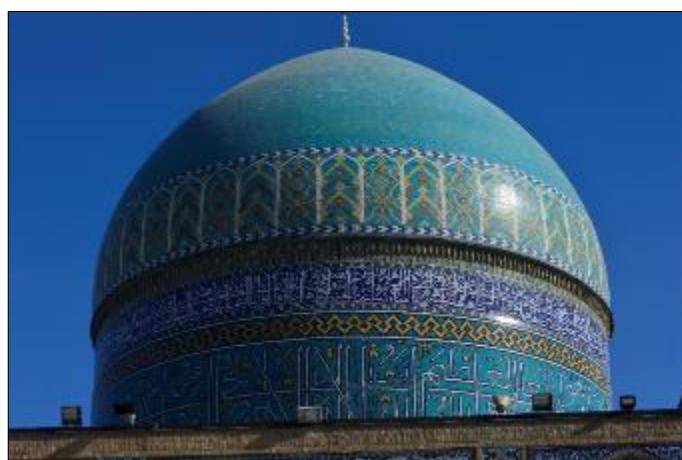
راهنمای جدول شماره ۶، مأخذ: نگارندگان.

جنوب شرقی	شمال شرقی	جنوب غربی	شمال غربی	راهنمای جدول شماره ۶

کتیبه‌های آرامگاه خواجه ریبع

در این بنای طور کلی کمتر از کتیبه ترینی استفاده شده است، و کتیبه‌های بنا بیشتر دارای جنبه تاریخ نگارانه هستند. مهم‌ترین کتیبه ترینی به کار رفته در بنا، قسمت پایینی گردنی گنبد را به شکلی کمریند گونه پوشانده و آن را دور زده است؛ این کتیبه به صورت سه‌گوی و به خط کوفی نوشته شده، که اشاره به آیت‌الکریمی دارد. از جمله نقش‌های زیبای موجود در معماری بنا، دور دیف قطاربندی کاشی معرق با نقش هندسی و به رنگ زرد است، که در زیر شکرگاه گنبد و در بالای کتیبه تاریخ دار ۱۰۴۲ هجری قمری قرار دارد؛ و دیف فوقانی آن به شکل مقرنس‌های ساده، پوشش گنبد کاشی نره لاجوردی و به شیوه معقلی کار شده است (تصویر ۱۰).

کهن‌ترین کتیبه کاشی‌کاری درج شده در بنا به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی وجود دارد؛ که در ارتفاع ۳/۸۰ متر و به شیوه ترسیم روی لایه‌ی کچ کاری شده نوشته گردیده؛

تصویر ۱۰، نمای گنبد آرامگاه خواجه ریبع، مأخذ: نگارندگان.

Picture 10: front view of the dome of Khawaja Rabi's tomb. Source: by authors.

این کتیبه هم نیز مانند کتیبه خط ثلث واقع در گردنه گنبد، به خط علیرضا عباسی و در تاریخ ۱۰۴۶ هجری قمری که تاریخ اتمام ترینیات بنا است، ساخته شده است؛ این تاریخ که نوعی امضا و تاریخ گذاری ساخت بنا محسوب می‌شود، از اهمیت بالایی برخوردار است و می‌تواند هر گونه شک و شباهه‌ای را در خصوص زمان ساخت آن از بین ببرد. از این گفته‌های توافق نتیجه گرفت که این بناء قطعاً مربوط به دوران صفوی است و شاه عباس خود شخصاً در زمان حکومتش دستور ساخت این مکان مقدس را داده است، و هرگونه فرضیاتی در خصوص ساخت بنادر دوران

بخش فوقانی گردنی گنبد را دور می‌زند. این کتیبه با کاشی معرق ساخته شده و خطاط این کتیبه «علیرضا عباسی» است؛ و تاریخ آن به ۱۰۴۶ هجری قمری بارمی‌گردد. در ابتدای کتیبه نام شاه عباس صفوی، که دستور ساخت آن را داده، آورده‌اند؛ سپس آیه ۶۲ سوره مبارکه یونس نوشته شده، که در تفسیر آن ویژگی‌های اولیای خدا بازگو شده است و عدم خوف این افراد را در دنیا و آخرت نشان می‌دهد و همچنین به نقل از پیامبر (ص)؛ «اولیای خدا سکوت‌شان ذکراست، نگاهشان عبرت، سخن‌شان حکمت و حرکت‌شان در جامعه مایه برکت است» (تفسیر نور، قرائتی، ۱۳۸۳، ۵۹۳/۳).

۹۱۸ هجری قمری است که بنابه احتمال زیاد این بنابر روی گوریکی از پسران امام موسی کاظم (ع) ساخته شده است (گدار، ۱۳۷۱، ۲۴۶). در تمامی قسمت‌های امامزاده هارون ولایت از جمله سردر، گنبد، صحن، ایوان، بقعه و محراب می‌توان تزئینات کاشی کاری را مشاهده نمود. گنبد امامزاده که ابعاد نسبتاً کوچکی دارد، به رنگ آبی فیروزه‌ای است و تزئینات اسلیمی و ختایی نسبتاً ساده و خلوتی را در خود جای داده است (تصویر ۱۱).

بر اساس کتبیه‌های موجود در تزئینات دو آرامگاه هارون ولایت اصفهان و خواجه ریبع مشهد، بقعه خواجه ریبع حدود صد سال پس از ساخت بنای آرامگاه هارون ولایت ساخته شده است و انتظار وجود شباهات قابل توجه در ساخت و تزئین آن‌ها به شیوه معماری صفویه می‌رود. عمدت تزئینات پوسته بیرونی این دو بنا، به رسم بهانه‌ای دوره تیموری، از کاشی معقلی استفاده شده است و علت این رامی‌توان پایداری سنت‌های هنر و معماری دوره تیموری در ایران دوره صفوی دانست. این ویژگی در بنهایی مانند مسجد گوهرشاد، مدرسه غیاثیه خرگرد، مسجد جامع هرات و بسیاری بنهایی دیگر آن دوره به روشی دیده می‌شود.

از بنهایی آرامگاهی دوره تیموری، مقبره مولانا ابویکر تایبادی، واقع در خراسان است. این مجموعه که در محدوده شهرستان تایباد قرار می‌گیرد، در نزدیکی بندر افغان و بر روی جاده اصلی هرات - مشهد واقع شده است. بر اساس شواهد موجود در سال ۸۴۸ هجری قمری / ۱۴۴۴ میلادی مسجد و نمازخانه توسط معماران بزرگ دوره تیموری، قوام الدین و غیاث الدین شیرازی و به دستور پیر

احمد خوافی، وزیر وقت شاهزاده تیموری، ساخته شد. مزار اصلی شیخ خارج از بنا و در فضای باز قرار دارد و آرامگاه که در مقابل مزار شیخ زین الدین ابویکر قرار گرفته، شامل ایوانی بلند با طاق آهنگ، دو حجره دواشکوبه در دو سو و همچنین گنبدخانه‌ای در پشت ایوان است. سرتاسر نمای بیرونی بنا و همینطور داخل ایوان و طاق‌نمای مقابل حجره‌ها با استفاده از کاشی‌های نره فیروزه‌ای و لاجوردی رنگ در کنار کاشی معرق پوشانده شده است (صالحی کاخی، ۱۳۷۶، ۲۶). به کارگیری هندسه در تزئینات بنای از جمله مهم‌ترین ویژگی‌های معماری عصر تیموری است، که در بنا آرامگاه مولانا ابویکر به شکلی بارز نمود پیدا کرده است (تصویر ۱۲).

تیموری مردود شناخته می‌شود.

پیشانی و نوار بالای ایوان‌ها و غرفه‌های دارای کتبیه‌های خط ثلث می‌باشد. مضمون این کتبیه‌های واقع در قسمت فوقانی غرفه‌ها، اسماء الله نوشته شده؛ و کتبیه‌های پیشانی ایوان‌ها که به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی نوشته شده، آیات قرآن است. در بالای ایوان ورودی اصلی (صلع شمالی آرامگاه) آیات ۱ و ۲ سوره مبارکه ملک و سوره قدر، ایوان غربی آیات ۹۵ و ۸۰ سوره مبارکه نساء و ایوان شرقی سوره مبارکه والعصر و آیه ۷۴ سوره مبارکه نساء است.

جداوی راهنما

در جدول شماره ۶، وجود و یا عدم وجود شباهت، در هر قسمت شماره گذاری شده (در راهنمای جدول شماره ۵ این شماره گذاری‌ها قرار دارد)، در میان هر یک از چهار نیم ضلع ساختمان آرامگاه، با علاماتی نشان داده شده است. از این جدول می‌توان نتیجه گفت در اضلاعی که جهت قرارگیری آن‌ها پشت به پشت یکدیگرند، یعنی شمال شرقی-جنوب غربی و شمال غربی-جنوب شرقی، شباهت بیشتری در نقش به کاررفته در کاشی‌ها وجود دارد. در جدول شماره ۷، عناصر تزئینی و معماری فضای بیرونی آرامگاه، جز به جز برای دسترسی مطلوب تر تقسیم بنده و معرفی شده است.

* علامات درج شده در جدول، نشانگر شباهت و یا تفاوت هر قسمت شماره گذاری شده در میان اضلاع فرعی است.

تطبیق کاشیکاری آرامگاه خواجه ریبع با دوره

صفوی و تیموری

بنای تاریخی آرامگاه هارون ولایت که از جمله اماکن مقدس و زیارتگاه‌های عمدت شهر اصفهان به شمار می‌رود، شامل بقعه، ضريح، رواق و گنبدی کاشی کاری شده و همچنین دو صحن در شمال و جنوب می‌شود. بقعه هارون ولایت از آثار دوره سلطنت شاه اسماعیل اول و مربوط به تاریخ ۹۱۸ هجری قمری است. مقبره هارون ولایت هم از سوی مسلمانان و هم از سوی مسیحیان مورد توجه قرار دارد و تاکنون به طور دقیق مشخص نشده است که هارون چه شخصیت و جایگاهی در گذشته داشته است. همان‌طور که گفته شد قدیمی‌ترین تاریخ درج شده در بنا

جدول شماره ۶، میزان تکرار و شباهت نقوش در اضلاع فرعی آرامگاه خواجه ربع، مأخذ: نگارندهان*

Table 6: the amount of repetition and similarity of motifs in the side walls of Khawaja Rabi's tomb. source: authors.

شماره	شمال غربی	جنوب غربی	شمال شرقی	جنوب شرقی
۱. کاشی معقلی، نوار دو طرف ایوان ها	□	□	□	□
۲. کاشی معرق، لچکی فوقانی ایوان بالا	□	□	□	□
۳. کاشی معرق، تزنج داخل ایوان بالا	■	□	□	■
۴. کاشی معرق، کاربنده داخل ایوان بالا	□	■	■	●
۵. کاشی معرق، کاربنده ایوان بالا	□	■	■	□
۶. کاشی معرق، کاربنده ایوان بالا	□	■	■	□
۷. گره چینی، میان دور ایوان بالا	—	□	□	—
۸. کاشی معقلی، میان دور ایوان بالا	—	□	□	—
۹. کاشی معرق، تزنج داخل ایوان پایین	○	□	●	■
۱۰. کاشی معرق، لچکی بالای ایوان پایین	□	□	□	□
۱۱. کاشی معرق، کاربنده داخل ایوان پایین	○	□	●	■
۱۲. کاشی معقلی، کاربنده داخل ایوان پایین	□	□	■	■
۱۳. ماشی معرق، کاربنده داخل ایوان پایین	○	□	●	■
۱۴. گره چینی، ردیف بالای ازاره داخل ایوان پایین	□	□	□	□
۱۵. کاشی معرق، ازاره داخل ایوان پایین	□	□	□	□

جدول شماره ۷، عناصر تزئینی و معماری آرامگاه خواجه ربع، مأخذ: نگارندهان.

Table 7: decorative and architectural elements of Khawaja Rabi's tomb. source: authors.

عناوین	عناصر تزئینی بنا
گنبد	ناری - دو پوسته
ایوان	ایوانی ۴
طاق نما	کنج اصلی بنا
کاشی کاری	هفت رنگ - معرق - معقلی
گچ کاری	کشته بری.
کتیبه	کوفی - بنایی - ثلت.
رسمندی	فضای داخلی ایوان ها - گنبدخانه.
مشبک	درب ها و پنجره ها
نقوش هندسی	پنج گنبد - طبل تن - سرمه دان - شمسه - نیم شمسه - معقلی مداخل - گل صابونکی منتظم
نقوش گیاهی	اسلیمی - ختایی - تزنج - شاه عباسی
ازاره	سنگ مرمر سفید

تصویراً، نمایی از آرامگاه امامزاده هارون ولایت، اصفهان، مأخذ: wikipedia.org

Picture 11: view of Imamzadeh Haroon Velayat tomb, Isfahan. Source: Wikipedia.org.

نتیجه‌گیری

موقعیت جغرافیایی آرامگاه خواجه ریبع و قرار گرفتن این بنادر خراسان، که روزگاری پایتخت تیموریان بوده، از منظر شیوه و فرم معماری و تزئینات موجود، ارتباط بسیاری با آثار معماري آن دوره دارد و ساخت آرامگاه در دوره حکومت صفویان، موجب گردیده که هنرمند کاشی کار در اثر خود بی بهره از تحولات در شیوه کاشی کاری و نقش مورد استفاده در معماری صفوی نباشد. این شیوه در قسمت هایی از بنا مانند ازاره داخل بقعه و نوار داخلی چهار ایوان اضلاع اصلی بنا، در استفاده از کاشی هفت رنگ، مشاهده می شود. در تزئینات آرامگاه خواجه ریبع، کاشی هفت رنگ که از ابداعات معماران صفوی است، در مقابل کاشی های معرق و معقلی دوره تیموری، سطوح کمتری از داخل و خارج بنا را به سیطره خود درآورده اند. این امر نشان گردن باله روی هنرمند کاشی کار از شیوه های تزئینی بنادر عصر خود و ترکیب آن با سنت های هنری به جای مانده از دوره های گذشته در جغرافیای زندگی او بوده است. در کاشی کاری پوسته بیرونی آرامگاه خواجه ریبع از شیوه های معقلی، معرق و هفت رنگ بسته به نوع نقش مد نظر و جایگاهش در ترکیب کلی بنا استفاده شده است. کاشی معقلی به علت اجرای سریع و همچنین مقاومت آن در برابر عوامل محیطی، سهم بیشتری از تزئینات بیرونی را به خود اختصاص داده است. کاربندی داخل ایوان، از ارها خارجی آرامگاه، داخل حجره ها، نوار حاشیه حجره ها و

آرامگاه مولانا ابو بکر تایبادی و خواجه ریبع از نظر جغرافیایی فاصله آن چنان زیادی با یکدیگر ندارند و هردو از بنایهای تاریخی استان خراسان رضوی هستند؛ اما از نظر تاریخی فاصله ای دویست ساله در میان آنان وجود دارد و این فاصله موجب گردیده که تفاوت هایی ظاهری قابل توجهی را بر اساس سنت های هنری هر دوره، در این دو بنا شاهد باشیم. استفاده گسترده از آجر به عنوان پوشش تزئینی بنا، الگویی است که در معماری عصر تیموری به شکلی تکرار شونده دنبال می شد و نمود این موضوع به روشی در آرامگاه ابو بکر تایبادی وجود دارد. در بنای بقعه خواجه ریبع، که مربوط به سال های اولیه حکومت صفویان است نیز تزئینات آجری وجود دارد، اما آن چه که در پوسته بیرونی این بنا غالب است، کاشی کاری است و این مقایسه، رد پای حضور شیوه های تزئین بنادر دوره صفوی را بر مآشکار می سازد.

با این وجود نمی توان منکر تأثیرگذاری معماری تیموری بر تزئینات آرامگاه خواجه ریبع شد. با بررسی و مطالعه بر روی کاشی کاری بنای بقعه خواجه ریبع، بر ما آشکار شد که بخش زیادی از این تزئینات به شیوه معقلی، که از ترکیب هندسی آجر و کاشی حاصل می شود و در عصر تیموری بسیار مورد استفاده معماران قرار می گرفت، بوده و بر این اساس می توان معماری دوران اولیه صفویان را، و امداد شیوه های عصر تیموری دانست.

تصویر ۱۲. نمایی از آرامگاه مولانا ابو بکر تایبادی، تایباد خراسان. مأخذ: wikipedia.org

Picture 12: view of Maulana Abu Bakr Taibadi's tomb, Taibad Khorasan. Source: Wikipedia.org.

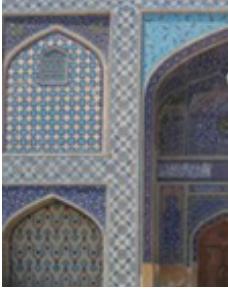
به دست آمده، مشخص می‌شود که در اصلاح پشت به پشت یکدیگر (شمالی- جنوبی و شرقی- غربی) تفاوت کمتری وجود دارد و شباهت‌های بسیاری در میانشان حاکم است. حائز اهمیت است که در تطبیق صورت گرفته در جدول شماره ۷ مشخص شد که سه آرامگاه خواجه ریبع، هارون ولایت و ابو بکر بغدادی در کنار خصوصیات ویژه‌ای که دارند در کاشیکاری‌ها و دیگر تزئینات از یک سبک و سیاق پیروی کرده‌اند، با این تفاوت که در آرامگاه خواجه ریبع تنوع در نقوش هندسی، آجرکاری‌ها و کتیبه‌ها زیاد بوده و در آرامگاه هارون ولایت؛ علاوه بر کاشی‌کاری‌های هندسی، نقوش انسانی، حیوانی و پرنده نیز به چشم می‌خورد همچنین تنوع در کتیبه‌ها هم بیشتر می‌باشد. در آرامگاه ابو بکر بغدادی در کنار کتیبه‌های محدود قرآنی، تاکید و توجه بر خشت و آجری بودن بنა چشمگیر است. البته باید توجه داشت که در این بنای کهن به علت عدم مرمت، بخش عظیمی از کاشیکاری‌ها و کتیبه‌ها فرو ریخته است.

ایوان‌های اصلی، اطراف درب‌های ورودی آرامگاه و حاشیه گنبد، از جمله قسمت‌هایی از بنای آرامگاه است که با به کارگیری کاشی معقلی پوشیده شده‌اند. نقوش هندسی تشکیل شده از کاشی‌های معقلی، به نوعی در چهار ضلع اصلی و همچنین در نیم ضلع های یکسان بوده و از تعدادی نقش مشخص پیروی می‌کنند. در کنار کاشی‌های الوان، کتیبه‌های مزین شده با آیات کریمه قرآن مجید نیز از هر سو نمایان است که با محوریت خط ثلث، زیبایی گریو گنبد و اصلاح اصلی بنا را دوچندان کرده است.

سهم زیادی از تزئینات خارجی بنا که در زیبایی آرامگاه نقش عمده دارند، شامل لچکی فوقانی ایوان‌های اصلی و حجره‌ها، کاربندی‌های داخل ایوان‌ها و ترنج‌های تعبیه شده در قسمت داخل ایوان، به شیوه کاشی معرق مزین شده‌اند. نکته قابل توجه که در جدول شماره ۶ نیز به طور اختصاصی بدان توجه شد، عدم تکرار و پیروی نکردن از الگویی واحد در نقوش تزئینی کاشی‌های معرف هر یکی از اصلاح است که این نیز از ویژگی‌های خاص این بنای عظیم است از مطالعه و مقایسه نقوش کاشی‌کاری

جدول شماره ۸، تطبیق تزئینات آرامگاه خواجه ریبع، آرامگاه هارون ولایت و آرامگاه ابوکربغدادی، مأخذ: نگارندگان.

Table 8: comparing the decorations of Khawaja Rabib's tomb, Harun Velayat's tomb and Abu Bakr Baghdadie's tomb. source: authors.

تصویر	آرامگاه ابوکرب بغدادی	تصویر	آرامگاه هارون ولایت	تصویر	آرامگاه خواجه ریبع	ردیف
	آجری		فیروزه ای		فیروزه ای	ترزیبات گنبد
	آجرکاری معقلی		معقلی- معرف- همراه بانقوش هندسی و گل وبته های اسلامی		معقلی- معرف- همراه بانقوش هندسی	
	-		کوفی بنایی(سوره فتح)		ثلث (آیت الکریمی)	
	سفید- فیروزه ای- زرد- طلایی- لاجوردی- قهوه ای-		سفید- فیروزه ای- زرد- طلایی- لاجوردی- نارنجی- سیاه- قرمز- سبز- قهوه ای		سفید- فیروزه ای- زرد- طلایی- لاجوردی- نارنجی- سیاه- قرمز- سبز- قهوه ای	ترزیبات نمای دیواری
	معقلی- معرف		معرف- هفت رنگ- معقلی- (همراه بانقوش اسلامی و ختایی و هندسی)		معرف- هفت رنگ- معقلی- (همراه با گره ها و نقوش هندسی)	
	کوفی بنایی- ثلث		ثلث- کوفی بنایی- نستعلیق		ثلث(سوره نسا) وسوره والعصر)	
	سفید- فیروزه ای- طلایی- لاجوردی- قرمز- قهوه ای-		سفید- فیروزه ای- زرد- طلایی- لاجوردی- نارنجی- سیاه- قرمز- سبز- قهوه ای		سفید- فیروزه ای- زرد- طلایی- لاجوردی- نارنجی- سیاه- قرمز- سبز- قهوه ای	ترزیبات دهلی
	معرف- معقلی		معرف- هفت رنگ- معقلی- (همراه بانقوش اسلامی و ختایی و هندسی، حیوانی و پرندۀ و انسانی)		معرف- هفت رنگ- معقلی- (همراه بانقوش اسلامی و ختایی وهندسی و پرندۀ)	
	-		کوفی- ثلث- نستعلیق		ثلث	

منابع و مأخذ

الاثیر، علی بن محمد، (۱۸۶۶-۱۸۷۶م)، وقایع نگاری ثبت کمال قدس، المنیریه، مترجم: محمد حسین روحانی، انتشارات اساطیر، ایران.

آذرخداد، فرشته، زارعی، علی، هاشمی زرج آبادی، (۲۰۱۸)، ارزیابی و شناخت هندسه کاربردی عصر تیموری در طراحی مقبره مولانا زین الدین ابویکر تایبادی، نشریه مطالعه هنرهای اسلامی، شماره، (ص ۱۶۴-۱۸۷).

الامین، السيد محسن، (۱۹۸۳)، اعيان الشیع، انتشارات دارالتعارف، بیروت.

پاپلی یزدی، محمد حسین، (۱۳۸۸)، روزنامه روستاه‌ها و اماکن مذهبی ایران، چاپ دوم، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ایران.

جلالی، غلامرضا، جلالی، میثم، (۱۳۹۴)، معنای هنر شیعه، بوستان کتاب، ایران.

حسینی، سید غلام حسین، (۱۳۷۹)، کارگزاران و موقعیت جغرافیایی حکومت علی (علیه السلام)، حکومت اسلامی، شماره ۱۸، (ص ۳۶۸-۳۳۷).

حسینی، سید محسن، (۱۳۸۷)، خواجه ریبع، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ایران.

خزایی، محمد، (۲۰۰۷)، تفسیر نقوش نمادین طاووس و سیمیرغ در بنای‌های عصر صفویه، هنرهای نجسمی، ایران، شماره ۲۶، ص ۲۴-۲۲.

دادور، ابوالقاسم، دالایی، آزاده، (۱۳۹۵)، مبانی نظری هنرهای سنتی (ایران در دوره اسلامی)، دانشگاه الزهرا، ایران.

دینوری، ابوحنیفه، (۱۳۶۳)، روزنامه الطوال، مترجم: مهدوی دامغانی، محمود، نشرنی، ایران.

روزبهان خنجی، فضل الله بن، (۱۳۹۰)، مهنان-نام-این بخارا، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ایران.

سعیدی، سید غلامرضا، (۱۹۶۴)، تحقیق تاریخی درباره خراسان، آرامگاه خواجه ریبع، آستان قدس، پ. ۱۶، (ص ۳۶-۳۱).

شانه‌چی، کاظم، (۱۳۸۳)، مقبره‌های خراسان، نامه آستان قدس، شماره ۱۵، (ص ۴۹-۴۳).

صالحی، کاخکی، احمد، (۱۳۶۷)، کتبیه‌های مقبره زین الدین ابویکر تایبادی، مجله اثر، شماره ۲۵، (ص ۶۲-۹۸).

عبدلی، محمد، گرانی، راضیه، (۱۳۹۳)، اسطوره‌های شرق، ناشر جمال هنر، تهران.

قرائتی، محسن، (۱۳۸۳)، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس‌های از قرآن، ایران.

کرم رضایی، پریسا، (۱۳۸۵)، فهرست کتب چاپ سنگی فارسی و عربی کتابخانه‌های عمومی استان اصفهان، کتاب‌ماه، شماره ۱۰۵، (ص ۷۹-۸۵).

کرمانی، افضل الملک، (۱۳۵۴)، سلاطین قاجار و حکومت ایشان به اجمال، نشر حیدر، ایران، شماره ۱۷۹، (ص ۷۲-۱۸۶).

کشی، محمد بن عمر، (۱۳۴۷)، اختیار معرفت الرجال معروف به رجال الكوشی، با تحقیق و تفسیر علامه مصطفوی، مرکز تحقیقات و مطالعات دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، ایران.

گدار، آندره، (۱۳۷۱)، هنر ایران، نشریه‌سالی، ایران.

گلومبک، لیزا ویلبر، دونالد، هلد، (۱۳۷۵)، معماری تیموری ایران و توران، انتشارات دانشگاه پرینستون ایالات متحده.

موسوی خوانساری، سید محمد باقر، (۱۳۸۹)، روضات الجنات فی الاحوال علماء السادات، انتشارات اسماعیلیان، ایران.

یاحقی، محمد جعفر، (۱۹۶۶)، فرهنگ اسطوره‌های نمادهای روایی در ادبیات فارسی، ناشر سروش، ایران.

پی‌نوشت‌ها

۱- در برخی از منابع سال ۹۰۷ هجری ذکر شده است.

۲- برای مقایسه ر.ک: (گلمبک و ویلبر، ۱۹۹۸).

۳- سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری.

۴- برای بررسی و مطالعه بیشتر: ر.ک: عالم آرای عباسی.

۵- این متن رونوشتی از کتاب ذکر شده است.

۶- ر.ک: علمی، محمود، اجمالی از شرح حال خواجه ریبع و وضع بنای تاریخی آن. سالنامه کشور ایران، سال چهاردهم.

۷- در ادامه پژوهش به همنشینی عناصر ازدها و طاووس در بنای آرامگاه خواجه ریبع پرداخته خواهد شد.

۸- همان طور که گفته شد، ازدها و طاووس در کنار هم شیاطین و نیروهای اهریمنی را دور و از وارد شدنش به اماکن مقدس جلوگیری می‌کنند.